

CHILDREN AS A SOCIAL AND LEGAL CATEGORY

Abstract: Starting from the legendary normative acts of antiquity, also influenced later by the Christian dogmas, the article attempts to analyze the social and moral values of the term "child" by influencing the legal norms in search of its definitive definition. In this analysis, the author examines the existing norms defining this concept in legal aspect, such as the reflection of the development of the historical processes that led to today's circumstance placing children at the center of society, the protection of their rights and the opportunities for their development and education.

The historical improvement of the legislation under the influence of emerging and evolving Christian norms has been highlighted, the aim being to present in an experience stemming from the historical acts, the existing definitive definitions.

Author information:

Rumen Vasilev

lawyer, assistant, PhD,
Department of Social Activities,
Faculty of Medicine,
Trakia University - Stara Zagora
✉ rumvas2003@yahoo.com
🌐 Bulgaria

Keywords:

Children, historical transition, legislation, legal norms, education.

Децата са онзи социален елемент, който изпълва живота ни и всички ние се отнасяме с респект към тях, към тяхното здраве, към развитието им и към опазване на правата им. Държавата ги приема като социален и правен субект, равнопоставен на възрастните в правен аспект. Постмодерното, демократично общество създаде и доразви социалната и правната рамка по отношение на тях, като разшири, модернизира и демократизира условията за опазване на правата им и без да затваря процеса, наложи норми, които поставиха децата в центъра на обществото. Децата са основен социален стълб, а грижата за тях и опазването на правата им е основна и за семейството, и за държавата. Отношението на обществото към тази категория е предмет на множество специфични социални и правни инструменти, изградени на основата на моралните права и норми. Законодателството по отношение на опазване на правата на малолетните и непълнолетните правонарушители е изградено и се развива без прекъсване на основните морални норми, приети в обществото ни.

Смисълът, в който приемаме децата като социална и правна категория, е смисълът в който приемаме техните права като синоним на „човешки права”. (Р. Дуоркин, 2003, с. 249). Той поставя и въпроса за ролята на държавата при създаването и правоприлагането, достигайки до извода, че „сериозно”- то законодателно отношение към правата на човека, често преминава границата на моралната норма и изисква тя да се откаже от претенцията, че гражданите никога няма да нарушават законите ѝ. Законодателят има трудната задача да не „орязва” права, още по-малко на децата, защото „... ако държавата не се отнася сериозно към правата, не се отнася сериозно и към правото”. (Д. Марчева, 2004 г.)

Човечеството приема и развива в различна степен цивилизационните, моралните, етичните и демократичните ценности и ги налага като социални и правни модели. В търсене на възможност да кодифицира системата на управление, властващите структурират норми, модели на поведение и начин на живот за хората в него, които първоначално са възприемани, като произтичащи от влиянието на религиозните и етносните особености, войните и последиците от тях, териториалните, аграрните и индустриалните характеристики, както и от моделите на

структурирането и управлението на самата държава.

Древността е времето, в което децата са поставени извън социалните и законовите рамки, защото не са били закриляни нито от силата на правната норма, нито от социалната среда, съществуваща в обществото. Не съществуват научни доказателства за случващото се с децата с различни увреждания, но съществуват множество извори, които във времето ни дават информация, че отношението към тези деца е натоварено с безразличието на семейството и обществото, а съдбата им е предопределена, защото не са били считани за равни с останалите. Нормите на древността дискриминират дори онези от тях, които са родени от и принадлежат към привилегированите съсловия, поради което често са били изоставяни или умъртвявани, а в обществото реално е съществувало деление на „пълноценни” т. е. признати и „непълноценни”, т. е. непризнати граждани.

В античния свят дори свободните граждани на държавата с вродени или придобити нарушения (на слуха, зрението, или с умствена недостатъчност) са лишавани от достъп до обществения живот. Древните (египтяни, гърци, римляни) са поддържали тезата, че мощта на държавата е във физическата сила на нейните граждани, поради което култът към красивото, изящното, силното и хармоничното тяло се е превърнал в идеал на обществото, нещо повече, превърнал се е в държавна политика и философия за развитие на личността.

Именно от древността идва и останалият до наши дни постулат „Здрав дух в здраво тяло”, ако изключим разбира се слепотата на Омир, която великодушно е считана за знак и дар от бога. В крайна сметка винаги има изключения, които са за хората, надарени свише. В този исторически период децата са считани за собственост на държавата, а не на родителите им и затова родените с увреждания, или придобилите ги по какъвто и да е начин през годините, са напълно безправни.

В исторически аспект с влизане в сила на първите социални и правни норми за деца се налага по-различна, по-позитивна и толерантна социална и правна реалност. С тях идва времето, в което обществото обръща внимание на категорията деца и започва да се бори за съхраняване на живота им. Законодателството налага норми, издигащи ролята и социалната значимост на децата. Типично е отношението към децата с увреждания в древна Спарта, за които в „Ликург” Плутарх пише: „Възпитанието на детето не зависело от волята на бащата - той го отнасял в „лесхата”, място, където се намирили най-възрастните членове на племето, които отглеждали детето. Ако то било здраво и силно, го връщали на бащата за отглеждане ..., а слабите и уродливите деца хвърляли в „апотетите”, пропаст в планината Тайгет.” (Плутарх, 1987, с. 107-108). В този контекст особено значение имат достигналите до наши дни думи на древния римски философ Сенека, според който: „Ние убиваме уродливите деца, които се раждат на света хилави и обезобразени“ и за да оправдае постъпките на съвременниците си, допълва: „Ние постъпваме така не от гняв или досада, а поради разумното правило: Да се отдели негодното от здравото”. Здравите, оцелелите и физически годните са възпитавани във физическа и военна подготовка, реализирайки същността на философската доктрина на обществото за красиво и хармонично тяло.

За съжаление изоставянето или убиването на децата с увреждания е продължителен социален феномен и в продължение на векове съпътства развитието на човечеството. Разбира се, началото на това особено насилие над най-беззащитните в обществото е свързано с времената на езичеството. Древността и митовете, свързани с нея, изобилстват с епизоди, в които деца са принасяни в жертва на божествата. Съществуването на подчертан и силен религиозен примитивизъм, както сред населението, така и в самата власт, се отразява във философията на древните общества. Според Лойд де Моз „Натрупаните сведения са достатъчни, за да докажат, че убийството на деца, както законни, така и незаконни, е било система в Древността, макар че обикновено то се игнорира Те (древните) са приемали, че: „ ... децата, родени с девиантности, т. е. с отклонения от нормалното физическо развитие за форма и размер, обикновено са били изоставяни пред храмовете или са били убивани”. (Л. Моз, 2000, с.78). Основно неписано правило, твърде примитивно от гледната точка на нормите в съвременната

постмодерна държава, но прилагано повсеместно, е било и обстоятелството, че децата са били полово разделяни и че животът на първородното дете е бил съхраняван, особено ако е момче, докато този на момичетата е бил ценен по-малко.

В социален аспект мотивите за подобни действия и в Древна Гърция, и в Древен Рим са свързани с противоречивите възгледи между съществуващия култ към съвършеното и хармонично развитото тяло от една страна и физическите малформации при част от новородените от друга. Със сигурност този факт днес звучи странно, но жертви от този сблъсък на възгледи основно са децата.

Причините за изоставяне и убиване на деца в този период са свързани с тези заченати насилствено, родените от незаконна връзка или кръвосмешение, родените в изключителна бедност, родените, но лишени от наследство и дори тези, за които са чути лоши гадателски предсказания. Детето, родено в древността е, „nihil”, т.е. „нищо“, защото съдбата му е зависела изцяло от бащата като господар на фамилията, а той е имал правото на живота и смъртта и върху съпругата, и върху децата си.

Твърде много отдалечен от правната норма, от законодателството разглеждащо децата и опазването на правата им, този период от време е пряко свързан с представите за преклонението пред бога и жертването пред него, както на първородните деца, така впоследствие на децата, родени с отклонение от съществуващите медицински показатели и здравни норми. Култът на древните към хармоничното човешко тяло, към красотата ще срещнем и при Хитлер в неговия коренно различен, изкривен и краен, уродлив и антихуманен вариант, като част от теорията му за чистотата на арийската раса. В този период правната норма, социалната справедливост, хуманното отношение и грижата, състраданието и милосърдието към децата не са налична като изградена морална система и законов инструментариум. Реална и масова практика през древността е убиването или изоставянето на децата, родени с аномалии. Обяснението, защото властта не се извинява, се свежда до това, че по този начин им се дава възможност да се преселят при боговете и там да бъдат омилостивени от тях.

Най-после, през периода на властване на император Юстиниан I (529 г.), децата за първи път ще попаднат под закрилата на закона с приемането на *Corpus Iuris Civilis*, преставайки да бъдат считани като предмет на собственост.

По-късно с появата на християнството, през първите векове на новата ера се променя цялостното отношение на властващите към човешкото общество. Разпространяват се и се налагат в общността новите човешки ценности, каквито са смиреността, състраданието и милосърдието. Християнството, като съвкупност от добродетели, а християнизацията, като процес, бавно, но всеобхватно се възприемат от огромна част от човечеството, намирайки мястото си в цивилизованите общества редом със съществуващите ереси и другите религиозни вярвания.

С Миланския едикт от 313 г. (издаден от император Лициний, след съгласието на император Константин I) се предоставя пълна свобода на гражданите да изповядват своята религия по начина, по който я възприемат. Този нормативен акт поставя началото на равнопоставеността на всички религии в Римската империя и дава възможност вярващите да извършват ритуалите и обредните дейности, свързани с тях, публично. Нормите на едикта определят периода на настъпването на първоначалната взаимна верска търпимост и толерантност.

По този повод Евсевий Кесарийски пише в „История на Църквата“ (Е. Кесарийски, с. 1-5) следното: „От дълго време, считайки, че свободата на религията не трябва да бъде отричана, а по-скоро да бъде предоставена възможността на разума и волята на всеки да приема според предпочитанията си божествените дела, ние бяхме поканили християните да съхранят вярата на своята общност според тяхното учение и религия. Но твърде възможно е някои християни да са били след това възпрепятствани да практикуват своето вероизповедание...“ и още „(Ето защо), когато аз, Константин Август и аз, Лициний Август, по щастливо предзнаменование дойдохме в Медиоланум (Милано) и когато там обсъждахме това, което касаеше изгодата и общественото

добруване, сред нещата, които ни изглеждаха, че ще бъдат от полза за всички в много отношения, решихме първо и преди всичко да заповядаме щото уважението и честта на Божеството да бъдат осигурени и да дадем на християните свободна и неограничена възможност да изпълняват своя култ... По отношение на християните заповядаме така също местата, където преди това те са се събирали... да бъдат реституирани, без да им се изискват пари и каквато и да е компенсация. Този, който е влязъл във владение на тези места, трябва да ги предаде по най-бързия начин на християните. И тъй, с благотворна цел и напълно законно, ние решихме и желаем никому да не бъде отказвана свободата да следва и да спазва религията на християните и всекиму да бъде предоставена свободата, след обмисляне да изрази присъединяването си към религията, която счита полезна за себе си, тъй че Божеството при всички обстоятелства да ни дарява обичайното си предопределяне и благосклонност“.

Християнството променя социалните приоритети на обществото спрямо децата, като налага ценностите на търпението, смиреннието, грижата за ближния и страха от господаря и бога. Фойербах характеризира човека, приел християнството с три основни и многозначими фактора – разума, волята и сърцето. За влиянието на християнството върху хората в „Същността на християнството“ той пише: „Един съвършен човек притежава сила на мисленето, сила на волята и сила на сърцето. Силата на мисленето е светлината на познанието, силата на волята е енергията на характера, а силата на сърцето е любовта. Разумът, любовта и силата на волята са съвършенствата на човешкото същество, да, абсолютните съвършенства на неговата същност. Волята, любовта и мисленето са най-висшите сили, абсолютната същност на човека *qua talis* [като такъв], като човек, и основанието на неговата същност. Човекът съществува, за да мисли, за да обича и за да желае.”.

Заменяйки нормите на езичеството и налагайки нови морални ценности, процесът на християнизирание надгражда съществуващата правна доктрина, влиянието му я прави по-социална, по-близка до бога и хората, защото променя философията на правната норма и въздействието ѝ в социалното пространство.

Приемайки религията, църквата и божествата за своя основна философия, държавата променя и социалния си поглед към семейството, рода и децата, което рефлектира и върху тези текстове от законодателството, които са свързани с деянията и състоянието на децата като цяло и в частност на тези с девиантно поведение.

Император Константин, повлиян дълбоко от християнството и неговите догми, започва своята битка за повсеместното му налагане в империята. Предприетите действия за написването и прилагането на нормите на едикта потвърждават факта, че позициите на християнската религия се разпростират, поради което императорът решава да съгради нов административен център, като символ на неговата сила и мощ и като символ на новата религия. Идеята е чрез приемането на едикта като общовалиден за империята правен акт да се приемат и наложат нормите му на цялата територия и както М. Новкиришка отбелязва: „... с този акт на император Константин християнството е признато за равноправна религия в Римската империя“ и още „...християнството се признава за държавна религия...“. Разсъждавайки върху ролята и влиянието на разпространяването на християнската религия на територията на империята и въпреки изразената от нея теза на съмнения за реално съществуващ документ наречен Милански едикт, тя твърди, че: „Наред с това в „Миланския едикт“ религиозната свобода не е ограничена, докато в Сердикийския едикт се изисква спазването на публичния ред, отправянето на молитви за благо на държавата и императора и забраната за нови лица да се присъединяват към християнските общности. Така императорите припомнят изконната римска концепция, че хората трябва да живеят в синхрон с предписанията на боговете и в помирение с тях (*рах готана*), за да има благоденствие и напредък“ (М. Новкиришка, 2013).

Моралът на религиозната търпимост непрекъснато разширява своите граници и придобива всеобхватен характер за пределите на империята, особено в периода на ранното християнизирание. Този фактор се използва за укрепване на властовия ресурс и позиции и си остава в ръцете на държавата, чието влияние продължава да е силно и повсеместно, по който

повод руският изследовател Геннадий Литаврин анализира: „Фактически василевсът сам управлявал и „тялото“, и „душата“. (Г. Литаврин, 1984, с. 69).

Християнизацията се разпространява бързо и събира много последователи. Налага нови правила в семейството и променя неговите градивни ценности, игнорирайки ролята на бащата като господар на фамилията и правата, които той има в нея. Новият дух и морал на религиозните подбуди и християнските ценности предизвикват у новопокръстените вярващи смесени чувства. Чрез ритуала на кръщаването християнството поставя акцент върху сакралността на човешкия живот, защото го прави значим, стойностен и зачитан.

Това е особен знак за значимостта на християнския морал и християнската загриженост за децата, както и за тяхното здраве. Това е знак и подтик за властващите, обогатявайки правните норми съобразно навлизащата християнска доктрина, да се замислят за социални норми и като цяло за социалното законодателство, което да гарантира строителство или предоставяне за ползване от сираците на специални домове, управлявани от нарочно назначени попечители, какъвто според Литаврин при император Михаил IV е бил Йоан Орфанотроф. (Г. Литаврин, 1984, с. 69). По този начин историческото развитие на правото ни напомня за съществуващите норми и за първите в този аспект социални работници. В този контекст неизбежно трябва да се подчертае обстоятелството, че преди да се разпростре християнизацията и преди моралните норми да бъдат преосмислени и пренаписани в правни, е невъзможно да се случи началото на социалната работа като функция на държавата.

С императорския закон *Lex Pompeia de parricidis* през 374 г. властта на бащата и правото му върху живота, смъртта и изоставянето на децата в Римската империя е премахнато окончателно и безвъзвратно. Първият император на Християнството Константин „... издава закон, според който се наказват със смърт бащите, които убиват собствените си деца, анулирайки по този начин античния закон, даващ им правото върху техния живот и смърт“. (М. Терзийска, 2003). По този начин християнизацията показва промените и влиянието на своите етични и морални парадигми за религиозното приобщаване на детето в обществото, както и възможностите фигурата му да придобие правни измерения и да бъде равнопоставено то с останалите правни субекти.

Законодателството на Римската империя е твърде отдалечено във времето и твърде различно от днешното, но чрез него са поставени основите, надграждащи през вековете и доразвиващи идеята за хуманното отношение към новородените и изключване на пагубното влияние на бащата в семейството. В него са афиширани нормите, узаконяващи грижата за децата (в особена степен за тези с увреждания), снизхождение към деянията им, а философията на законодателството, налагащо прилагане на мерки за тяхната социална и правна закрила, ни показва ново и различно отношение към обикновените граждани на империята.

Децата на империята вече не са в ръцете на бога, не са в ръцете на главата на фамилията, а са защитени от правната норма, прилагана в среда, толерираща хуманизъм и човешки добродетели. Отношението на обществото към детето и терминът „грижа“ до този исторически момент са непознати на съществуващото законодателство. Бащата и неговите решения, натоварени с философията да се грижи за всичко и всички в дома като добър стопанин, както и обстоятелството, че е глава на фамилията, до този период не са били обсъждани, не са били натоварени с грижовност и закрила извън битовия смисъл, т. е. в правен аспект. Просто са били изпълнявани. Новите морални критерии, които налага християнството, се простират в правното пространство с особена стойност по отношение на покровителстването на децата. Това се превръща в събитие с особена правна стойност с приетия *Corpus Iuris Civilis*, издаден от император Юстиниан I, по силата на който децата за първи път са под закрилата на законова норма.

В препратка към днес действащия в страната ни Закон за закрила на детето в Глава втора, Защита на религиозните убеждения, чл. 14, ал.1 са разписани следните текстове: „Отношението на деца до 14 години към религията се определя от техните родители или настойници, а на деца от 14 до 18 години - по съгласие между тях и родителите или попечителите им“ и в чл. 14, ал. 2,

според който: „Когато такова съгласие не се постигне, детето може да се обърне за решаване на спора чрез органите по този закон към районния съд”, при което установяваме известно сходство във философията на законодателството.

Опитът за сравнение на пръв поглед е възможно да се възприеме като твърде произволен заради отдалечеността във времето и пространството, но той показва няколко много важни неща:

На първо място, е обстоятелството, че и днес християнството има своята същностна роля в правното пространство на страната ни. В чл. 13, ал. 1 от Конституцията на страната ни са налични основните общовалидни текстове, съгласно които:

- вероизповеданията са свободни;
- религиозните институции са отделени от държавата;
- традиционната религия в страната ни е източноправославното вероизповедание;
- религиозните общности и институции, както и верските убеждения не могат да се използват за политически цели.

На второ място, е фактът, че държавата изпълнява своите социални функции, свързани не само с грижата за децата в общ аспект, но и с грижата за тях в посоката на религиозното им развитие. Манифестираната по този начин социална подкрепа потвърждава и още едно обстоятелство, свързано с факта, че тя се е съобразила с историческите модели на правото, с първоначалните, с изконните морални и етични християнски норми дали първоначалния тласък за прилагането в реалността на грижите за децата. В този смисъл Конституцията афишира правната норма за закрила на децата ведно с техните семейства, а разписаният текст на чл. 14 е: „Семейството, майчинството и децата са под закрила на държавата и обществото”.

На трето място, е немаловажният факт, че законодателят не е дискриминирал ничии религиозни интереси и не е разписал текст, който да приоритизира нито една религиозна общност за сметка на друга. Нещо повече, чрез приетия и действащ в страната ни закон за вероизповеданията са защитени религиозните права и свободи на всички български граждани.

На четвърто място е обстоятелството, че в законодателството ни, свързано с малолетните и непълнолетните често срещаме определението „закрила”, което показва, че държавата и нейният законодателен орган са подвластни и последователни на основните, наложени още в далечното минало християнски добродетели, свързани с изначално формираните и развиваните във времето норми, свързани с опазване на правата им.

Хуманизмът, произтичащ от християнизиранието и намерил място в постмодерното ни общество, резултативно е наложил изцяло ново законодателство по отношение на малолетните и непълнолетните, въвел е правни норми отхвърлящи изоставянето и убийствата на децата.

На поведението на децата в социалното пространство се гледа като на знак за обществото. Всички норми, наложени в него, са следствие и надграждане на съществуващите в миналото морални, социокултурни, семейни и правни традиции. Значим елемент от социалната характеристика на децата е отношението към семейството. В този смисъл социалната рамка на човешкото поведение съхранява в съдържанието си мисълта за отговорностите и задълженията на децата, както и ангажиментите им към съобразяването и спазването на съществуващите правни норми.

Социалната категория деца е във възрастово неравностойно положение, но често е в подчиненост спрямо родителите и близките, спрямо законодателите в обществото, спрямо диктуващите социалните норми, ценности и модели, а това различие неизбежно рефлектира в съзнанието и води до различия в типа поведение. Спазването или задължението за спазване на каквито и да са норми, като се започне от началните и налагани още в детска възраст с възпитателна цел родителски указания, премине се през училищните правила и морални норми, изучавани и налагани там, и се стигне до задължителното спазване на законовите норми, по силата на които всички работим и живеем, понякога се приемат от децата като ограничение на тяхната свобода, като несъвместими с живота и развитието им.

Темпоралността при промените в законодателството трябва да е адекватна на промените в обществото и всяка от тях да се превърне в стожер на законност и правов ред. Според Георги

Фотев правната норма е родена от „...повелителния глас на мнозинството“ (Г. Фотев, 2005, с. 24). Но мнозинството не само създава нормата, то я моделира и поддържа и само с правови и демократични процедури тя може да бъде променяна или отменяна.

В опит да се анализират децата като социална и правна категория, трябва да анализираме не само нормата като такава (законова, социална, етична, морална и т.н.), а и нейната посока, последствия и влияние. За да функционира обществото нормално, е нужно нивото на девиация в него да е в рамките на определени граници или, както казва Е. Дюркем: „...при условие, че тя достига, но не надвишава нивото, характерно за общество от определен вид“ (Е. Дюркем, 1966, с. 39), в противен случай обществото се намира в състояние на аномия.

Разглеждайки децата като правна категория, следва да напомним и за неговото легално правно определение, валидирано в чл. 2 от Закона за закрила на детето, съгласно който: „Дете по смисъла на този закон е всяко физическо лице до навършването на 18 години“. В множество случаи дефинитивните определения в правото са налични в няколко текстови варианта в различни правни актове, какъвто е и конкретният случай, защото доуточнението в дефинирането на тази правна фигура идва от текстовете на Закона за лицата и семейството, съгласно чл. 4, от който: „Лицата, които не са навършили 14-годишна възраст, са малолетни. Вместо тях и от тяхно име правни действия извършват техните законни представители – родители или настойници“. Според текста на чл. 4 от Закона за закрила на децата: „Лицата от 14 години до навършване на 18 – годишна възраст са непълнолетни. Те извършват правни действия със съгласието на своите родители или попечители, но те могат сами да сключват обикновени дребни сделки за задоволяване на текущите им нужди и да разполагат с това, което са придобили със своя труд“.

От гледна точка на възрастовата им и социална характеристика, децата в годините до шестнадесет трябва да имат законовото задължение да се обучават, т. е. те трябва да са ученици според съществуващото ни законодателство, в която посока е и текстът на чл. 53, ал. 1 от Конституцията на Р България, по смисъла на който: „Всеки има право на образование“, а по смисъла на чл. 2 „Училищното обучение до 16-годишна възраст е задължително“, като израз на загрижеността на държавата ни за образователното и социалното израстване на малолетните и непълнолетните български граждани. Това обстоятелство показва, че кръгът от законови норми, които се отнасят към възрастта на децата, не е стеснен само и единствено до законодателството с наказателноправен характер. Смесово подобен текст е наличен и в Закона за предучилищното и училищното образование, обн. ДВ, бр. 79, от 13.10.2015 г. в чиито чл. 8, ал. 2 е разписан следният текст: „Училищното образование е задължително до навършване на 16-годишна възраст и започва от учебната година, която е с начало в годината на навършване на 7-годишна възраст на детето.“.

В опит да се представи краткия анализ на фигурата на децата като социална и правна категория, можем да приемем, че съществуващата правна рамка подкрепя значимостта им в съществуващия социалноправен модел, като опазва правата им и дава възможност за спазване на техните свободи, като създава условия за тяхното физическо и образователно развитие.

Начертаните в нашето законодателство характеристики на децата са и социално, и правно необходими заради факта, че те следва да имат своята законодателно дефинирана рамка, полезна за всички ни и при необходимост от законодателна намеса като следствие от тяхното цялостно поведение и развитие, мярката да бъде прилагана в нейната пълнота.

References:

1. Duorkin R., (2003), „Da se otnasyame kym pravata seriozno“, s. 249, S., izd. „Kritika I humanizam“.
2. Marcheva, D., (2004), S., v-k „Kultura“, br. 25.
3. Plutarh (1987), Izbrani biografii, s. 107-108, t. I., Moskva, izd. „Pravda“.
4. Loyd De Moz, 2000, Psihoistoriya, s. 78, izd. Feniks, Rosrov-na-Don.

5. www.pravoslavieto.com, Evseviy Kesariyski, „Istoriya na Tsarkvata“ s. 1-5.
6. Ludvig Foyerbah, „Sashtnostta na hristiyanstvoto“.
7. Malina Novkirishka– Stoyanova, st. „Rimskoto parvo I religioznata tolerantnost“, sp. Yuridichesko spisanie na NBU, 2013 godina, broj 4 Law Journal of NBU, 2013, No. 4.
8. Litavrin, G. G., (1984), „Kak sa zhiveli vizantiycite“, S., izd. „Nauka I izkustvo“.
9. Terziyska, M., „Detstvo bez istoriya“, sp.. „Balgarsko spisanie za obrazovanie“, br. 1, 2013 g.
10. Konstituciya na R. Balgaria. DV, br. 56 ot 13.07.1991 g.
11. Zakon za zakrila na deteto” DV, br. 48 ot 13.06.2000 g.
12. Fotev, G., (2005), „Sociologiya na otklonyavashtoto se povedenie“, S., izd. „Prosveta“.
13. Diyrkem, E., (1996), „Norma i patologiya“, M., izd. „Progres“.
14. Zakon za preduchilishtnoto I uchilishtnoto obrazovanie, obn. DV, br. 79, ot 13.10.2015 g.